

Μουσεία και άτομα με αισθητηριακές αναπηρίες: Πραγματικότητα, προκλήσεις και προοπτικές για ένα μουσείο για όλους

Χαρίκλεια Κανάρη

Παιδαγωγικό Τμήμα Ειδικής Αγωγής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
kanarixarikleia@hotmail.com

Μάγδα Νικολαραϊζή

Παιδαγωγικό Τμήμα Ειδικής Αγωγής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
mnikolar@uth.gr

Βασίλης Αργυρόπουλος

Παιδαγωγικό Τμήμα Ειδικής Αγωγής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
vassargi@uth.gr

Μαρία Παπαζαφείρη

Παιδαγωγικό Τμήμα Ειδικής Αγωγής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
marapaza@uth.gr

Περίληψη

Τα τελευταία χρόνια υπάρχει διεθνώς ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον από την πλευρά των μουσείων για την πρόσβαση των ατόμων με αναπηρίες και τη δημιουργία ενός μουσείου για όλους που θα ανταποκρίνεται στον σύγχρονο κοινωνικό και εκπαιδευτικό του ρόλο. Παρά τα σημαντικά βήματα που έχουν γίνει προς αυτήν την κατεύθυνση, τα άτομα με αναπηρίες εξακολουθούν να αντιμετωπίζουν φραγμούς πρόσβασης στα μουσεία. Η παρούσα εργασία εστιάζει στα άτομα με αισθητηριακές αναπηρίες –άτομα με αναπηρία όρασης και κωφά/βαρήκοα άτομα– και στους τρόπους με τους οποίους τα μουσεία μπορούν να ανταποκριθούν στις ανάγκες, τα χαρακτηριστικά και τα ενδιαφέροντα των ατόμων αυτών που επισκέπτονται τα μουσεία είτε ως μεμονωμένοι επισκέπτες είτε στο πλαίσιο ομάδων ατόμων με και χωρίς αναπηρίες. Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζεται το παράδειγμα του Ευρωπαϊκού Προγράμματος Erasmus+ «ToMIMEUS: Towards a Multisensory and Inclusive Museum for Individuals with Sensory Disabilities». Δέκα εταίροι από πέντε διαφορετικές χώρες (Ρουμανία, Ελλάδα, Ουγγαρία, Τουρκία και Βοσνία-Ερζεγοβίνη) μοιράζονται τη γνώση και την εμπειρία τους για την επίτευξη των στόχων του Προγράμματος που είναι: α. η επιμόρφωση του προσωπικού των μουσείων για την ενίσχυση της πρόσβασης των ατόμων με αισθητηριακές αναπηρίες στα μουσεία με βάση σύγχρονα θεωρητικά μοντέλα, πρακτικές και νέες τεχνολογίες, β. η παροχή εκπαιδευτικών και κοινωνικών εμπειριών σε μουσεία για άτομα με αισθητηριακές αναπηρίες, γ. η προώθηση συνεργασιών μεταξύ διαφορετικών φορέων, και δ. η ανάδειξη καλών πρακτικών για την ενίσχυση της πρόσβασης και της συμπερίληψης ατόμων με αισθητηριακές αναπηρίες σε χώρους πολιτισμού, όπως τα μουσεία. Στην εργασία παρουσιάζονται οι βασικές δράσεις του Προγράμματος καθώς επίσης και τα πρώτα αποτελέσματα αναφορικά με τον σχεδιασμό επιμορφωτικού υλικού και σχετικών δράσεων για το προσωπικό των μουσείων. Τα αποτελέσματα του Προγράμματος αναμένεται να συμβάλλουν σημαντικά στην ενίσχυση της πρόσβασης των ατόμων με αισθητηριακές αναπηρίες σε μουσεία και στην προάσπιση του δικαιώματός τους για ισότιμη συμμετοχή στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή.

Λέξεις - κλειδιά: Μουσεία, άτομα με αισθητηριακές αναπηρίες, πρόσβαση, επιμόρφωση προσωπικού μουσείων.

1. Εισαγωγή

Τις τελευταίες δεκαετίες υπάρχει ένα σταθερά αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη διασφάλιση της ισότιμης πρόσβασης και συμμετοχής των ατόμων με αναπηρίες σε χώρους πολιτιστικής

αναφοράς και στις δράσεις τους. Το ενδιαφέρον αυτό στηρίζεται σε ανθρώπινες αξίες και κοινωνικές ζυμώσεις όπως αυτές εκφράζονται στις διεθνείς συμβάσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρίες (UN, 1948, 2006), στο κοινωνικό μοντέλο αναπηρίας (Oliver, 1990), στη σχετική νομοθεσία κ.λπ., αλλά και στην αναγνώριση της σημασίας της συμμετοχής στον πολιτισμό για την ποιότητα ζωής, την κοινωνική ευημερία και την πλήρη κοινωνική συμμετοχή (Hansen, 2014· Μπούνια, 2015). Παράλληλα, οι προσπάθειες των χώρων πολιτιστικής αναφοράς για παροχή ίσων ευκαιριών πρόσβασης και συμμετοχής διαμορφώνονται και με βάση τις ταχύτατες κοινωνικές αλλαγές, τις νέες δυνατότητες αλλά και τις προκλήσεις που χαρακτηρίζουν το τοπίο του 21^{ου} αιώνα (Black, 2012).

Τα μουσεία αποτελούν έναν από τους πιο σημαντικούς χώρους πολιτιστικής αναφοράς και καλούνται να ανταποκριθούν σε όλα τα παραπάνω, παρέχοντας εκπαιδευτικές και κοινωνικές εμπειρίες σε όλους χωρίς αποκλεισμούς (Coxall, 2006). Αν και πολλοί ερευνητές⁵ (Black, 2012· Μπούνια, 2015), επισημαίνουν τις αξιοσημείωτες προσπάθειες και πρωτοβουλίες των μουσείων προς την κατεύθυνση της προσβασιμότητας και της δημιουργίας ενός μουσείου για όλους, είναι γεγονός ότι τα άτομα με αναπηρίες συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν διαφορετικούς φραγμούς πρόσβασης σε μουσεία (Weisen, 2008). Οι φραγμοί αυτοί μπορεί να αφορούν μεταξύ άλλων: α. τις περιορισμένες επιλογές σε επίπεδο εκθεμάτων και παροχών πρόσβασης ανάλογα και με το είδος της αναπηρίας (Argyropoulos & Kanari, 2015· Κανάρη, 2015· Nikolaraizi, Kanari & Marschark, 2020· Weisen, 2008), β. τις δυσκολίες κατανόησης της ανομοιογένειας του πληθυσμού των ατόμων με αναπηρίες και συνακόλουθα τις δυσκολίες ανταπόκρισης στις διαφορετικές τους ανάγκες (Argyropoulos & Kanari, 2015· Candlin, 2003· Νικολαράιζη, 2017), γ. την αντιμετώπιση των ατόμων με αναπηρίες μόνο με «όρους αναπηρίας» και όχι με βάση άλλες διαφορές που απαντώνται σε όλους τους ανθρώπους (Candlin, 2003· Κανάρη, υπό δημοσίευση· Μπούνια, 2015), δ. τις αποσπασματικές δράσεις ή την παροχή ειδικών δράσεων που απαιτούν προγραμματισμό και μειώνουν την αυθόρμητη επίσκεψη σε ένα μουσείο, ε. τις δυσκολίες επίσκεψης σε μουσεία στο πλαίσιο μικτών ομάδων ή και ως ανεξάρτητοι επισκέπτες (Argyropoulos & Kanari, 2015· Κανάρη, 2015· Kanari & Argyropoulos, 2014· Westerhoff, 2017), στ. τις γενικότερες ελλείψεις σε υποδομές εντός και εκτός μουσείου (Reich et al., 2011) κ.ά.

Η παρούσα εργασία εστιάζει στα άτομα με αισθητηριακές αναπηρίες (ΑιΑ), δηλαδή στα άτομα με αναπηρία όρασης, στα Κ/κωφά⁶ και βαρήκοα άτομα και στην πρόσβασή τους στα μουσεία. Κύριο χαρακτηριστικό του πληθυσμού των ατόμων με ΑιΑ είναι η μεγάλη ετερογένεια, η οποία θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη από τους επαγγελματίες μουσείων, προκειμένου να αναπτύξουν κατάλληλες και συμπεριληπτικές πρακτικές και δράσεις. Οι διαφορές μεταξύ των ατόμων με ΑιΑ συνδέονται με τον βαθμό και την ηλικία απώλειας της όρασης ή της ακοής αντίστοιχα, τις δεξιότητες, το γνωστικό υπόβαθρο κ.λπ. (Αργυρόπουλος, 2011· Nikolaraizi, 2007). Τα Κ/κωφά και βαρήκοα άτομα χαρακτηρίζονται, επίσης, από μεγάλη γλωσσική ανομοιογένεια και διαφορετικά γλωσσικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά ανάλογα με τον τρόπο που επικοινωνούν (π.χ. σε μια φυσική νοηματική γλώσσα, προφορικά ή με συνδυασμό προφορικού λόγου και νοημάτων) και με το αν θεωρούν τους εαυτούς τους μέλη της Κοινότητας των Κωφών (Nikolaraizi, 2007· Νικολαράιζη, 2017). Παράλληλα, όπως

⁵ Η χρήση του αρσενικού γένους σε όρους όπως ερευνητής, επισκέπτης κ.λπ. υποδηλώνει την ιδιότητα του ατόμου και αναφέρεται και στα δύο φύλα.

⁶ Η χρήση του κεφαλαίου Κ αναφέρεται στα Κωφά άτομα που ανήκουν στην Κοινότητα των Κωφών και έχουν την αντίστοιχη πολιτισμική ταυτότητα, ενώ η χρήση του όρου «κωφός - βαρήκοος» αναφέρεται στον γενικότερο πληθυσμό των ατόμων με προβλήματα ακοής (Nikolaraizi, 2007· Νικολαράιζη, 2017).

όλοι οι άνθρωποι, τα άτομα με ΑιΑ διαφέρουν μεταξύ τους ως προς πολλά άλλα χαρακτηριστικά (π.χ. εκπαιδευτική δομή για την περίπτωση σχολικών ομάδων, ενδιαφέροντα, μορφωτικό, εθνοτικό, θρησκευτικό υπόβαθρο κ.λπ.) (Argyropoulos & Kanari, 2015· Nikolaraizi, Kanari & Marschark, 2020). Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, δηλαδή τους διαφορετικούς φραγμούς πρόσβασης και την ετερογένεια των ατόμων με ΑιΑ, είναι προφανές ότι τα άτομα αυτά μπορεί να αντιμετωπίζουν ποικίλους φραγμούς στην πρόσβασή τους σε μουσεία ανάλογα με τα χαρακτηριστικά τους και το διαφορετικό κοινωνικό πλαίσιο επίσκεψης (π.χ. μικτές σχολικές ομάδες, οικογένεια, φίλοι, ανεξάρτητοι επισκέπτες κ.λπ.) (Falk & Dierking, 2013).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η παρούσα εργασία αναφέρεται σε ένα Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Erasmus + με τίτλο «ToMIMEUS: Towards a Multisensory and Inclusive Museum for Individuals with Sensory Disabilities» («Προς ένα Πολυαισθητηριακό και Συμπεριληπτικό Μουσείο για Άτομα με Αισθητηριακές Αναπηρίες»). Βασικός στόχος του Προγράμματος είναι η ενδυνάμωση του προσωπικού των μουσείων μέσω της επιμόρφωσής τους, ώστε να είναι σε θέση να αξιοποιούν σύγχρονα θεωρητικά μοντέλα και εργαλεία για τον σχεδιασμό συμπεριληπτικών πρακτικών και την ενίσχυση της πρόσβασης των ατόμων με ΑιΑ στους χώρους και στις συλλογές τους. Στις ενότητες που ακολουθούν περιγράφονται συνοπτικά τα βασικά χαρακτηριστικά του Προγράμματος με έμφαση στην επιμόρφωση του προσωπικού των μουσείων.

2. Το Πρόγραμμα ToMIMEUS: Towards a Multisensory and Inclusive Museum for Individuals with Sensory Disabilities

2.1. Το πλαίσιο συνεργασίας – Στόχοι του Προγράμματος

Το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Erasmus+ ToMIMEUS (<http://tomimeus.eu/>) εμπίπτει στη Δράση KA2 και συγκεκριμένα στις στρατηγικές συμπράξεις για την επαγγελματική εκπαίδευση και κατάρτιση, τη συνεργασία, την ανάπτυξη και την ανταλλαγή καινοτόμων πρακτικών. Στο Πρόγραμμα συμμετέχουν συνολικά δέκα εταίροι από πέντε διαφορετικές χώρες (Ρουμανία, Ελλάδα, Ουγγαρία, Τουρκία και Βοσνία-Ερζεγοβίνη) με συντονιστή φορέα το Εθνογραφικό Μουσείο Τρανσυλβανίας από τη Ρουμανία (Transylvanian Museum of Ethnography). Πιο αναλυτικά, τέσσερις από τους συμμετέχοντες οργανισμούς είναι πανεπιστήμια (Πανεπιστήμιο Babes-Bolyai - Ρουμανία, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας - Ελλάδα, Πανεπιστήμιο EötvösLoránd - Ουγγαρία και Πανεπιστήμιο Istanbul Medeniyet - Τουρκία) και τέσσερις – μαζί με τον συντονιστή φορέα – είναι μουσεία [Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης - Ελλάδα, Σπίτι Ουγγρικής Κληρονομιάς (Hungarian Heritage House) - Ουγγαρία και Μουσείο Σιδηροδρόμων (Istanbul Railway Museum) - Τουρκία]. Το Δίκτυο Βαλκανικών Μουσείων (Balkan Museum Network) αποτελεί έναν σημαντικό εταίρο με ιδιαίτερη συμβολή και σε ζητήματα διάχυσης των αποτελεσμάτων του Προγράμματος στον χώρο των μουσείων. Τέλος, στο Πρόγραμμα συμμετέχει και μια εταιρεία ανάπτυξης εφαρμογών διαδικτύου από τη Ρουμανία με σημαντικό ρόλο στη δημιουργία της ιστοσελίδας του Προγράμματος και της πλατφόρμας επικοινωνίας μεταξύ των εταίρων καθώς και στη διάχυση των αποτελεσμάτων του Προγράμματος.

Η παραπάνω περιγραφή των συμμετεχόντων οργανισμών καταδεικνύει και τον διεπιστημονικό χαρακτήρα του Προγράμματος ToMIMEUS, καθώς όλα τα άτομα που συμμετέχουν έχουν μεγάλη επιστημονική και επαγγελματική εμπειρία στο επιστημονικό πεδίο της Ειδικής Αγωγής και Εκπαίδευσης αναφορικά με τον χώρο των μουσείων και της Μουσειοπαιδαγωγικής ή/και με συνδυασμό των παραπάνω. Όλοι οι συμμετέχοντες μοιράζονται τις γνώσεις και την εμπειρία τους για την επίτευξη των στόχων του

Προγράμματος ΤοMIMEUS που είναι οι εξής: α. η επιμόρφωση του προσωπικού των μουσείων για την ενίσχυση της πρόσβασης των ατόμων με ΑιΑ στα μουσεία με βάση σύγχρονα θεωρητικά μοντέλα, πρακτικές και νέες τεχνολογίες, β. η παροχή εκπαιδευτικών και κοινωνικών εμπειριών σε μουσεία για άτομα με ΑιΑ, γ. η προώθηση συνεργασιών μεταξύ διαφορετικών φορέων, και δ. η ανάδειξη καλών πρακτικών για την ενίσχυση της πρόσβασης και της συμπερίληψης ατόμων με ΑιΑ σε χώρους πολιτισμού, όπως τα μουσεία.

Στις ενότητες που ακολουθούν παρουσιάζονται συνοπτικά οι δράσεις του Προγράμματος ΤοMIMEUS και πιο αναλυτικά οι δράσεις και οι ενέργειες για την επιμόρφωση του προσωπικού των συμμετεχόντων μουσείων.

2.2. Το πλάνο εργασίας και οι δράσεις του Προγράμματος ΤοMIMEUS

Η συνεργασία διαφορετικών φορέων σε διαφορετικές χώρες στο πλαίσιο του Προγράμματος ΤοMIMEUS έχει σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία δικτύων συνεργασίας σε οριζόντιο και κάθετο επίπεδο, δηλαδή μεταξύ όλων των συμμετεχόντων οργανισμών των διαφορετικών χωρών αλλά και εντός κάθε συμμετέχουσας χώρας. Το πλάνο εργασίας του Προγράμματος περιλαμβάνει μια σειρά αλληλοσυνδεόμενων δράσεων και αντίστοιχων Πνευματικών Προϊόντων (ΠΠ) που αναμένεται να συμβάλλουν στην επίτευξη των στόχων του (βλ. Ενότητα 2.1.). Συνοπτικά, οι δράσεις και τα ΠΠ του Προγράμματος ΤοMIMEUS έχουν ως εξής:

- «Έκθεση Επισκόπησης» για την πρόσβαση των ατόμων με ΑιΑ σε μουσεία (ΠΠ1: Επισκόπηση / Scoring) με βάση σχετική βιβλιογραφική έρευνα και μελέτη αναγκών του προσωπικού των συμμετεχόντων μουσείων για θέματα προσβασιμότητας ατόμων με ΑιΑ σε μουσεία. Το τελικό ΠΠ έχει ήδη ολοκληρωθεί με την επιστημονική ευθύνη του Πανεπιστημίου Babeş-Bolyai από τη Ρουμανία. Αποτελεί μια εκτενή μελέτη που αποτυπώνει την τρέχουσα πραγματικότητα στις συμμετέχουσες στο Πρόγραμμα χώρες για την προσβασιμότητα των ατόμων με ΑιΑ στα μουσεία, τις προκλήσεις που υπάρχουν και τις ανάγκες του προσωπικού των μουσείων σε θέματα επιμόρφωσης.
- Δημιουργία της «Πλατφόρμας Επικοινωνίας» του Προγράμματος (ΠΠ2: Πλατφόρμα Επικοινωνίας / Communication Platform - Portal), η οποία εξυπηρετεί την επικοινωνία μεταξύ των εταίρων καθώς και τη διάχυση των αποτελεσμάτων. Το ΠΠ2 έχει ήδη ολοκληρωθεί με την ευθύνη της εταιρείας εφαρμογών διαδικτύου που συμμετέχει στο Πρόγραμμα και αναμένεται να συμβάλλει στη διάχυση των αποτελεσμάτων και ως «Ανοιχτή Εκπαιδευτική Πύλη» (Open Educational Resources), αφού τα ΠΠ (π.χ. εκθέσεις αναφοράς, επιμορφωτικό υλικό κ.λπ.) θα αναρτηθούν και θα αποτελούν ελεύθερης και ανοιχτής πρόσβασης υλικό για κάθε ενδιαφερόμενο.
- «Ανάπτυξη Επιμορφωτικού Υλικού» για τους επαγγελματίες των μουσείων (ΠΠ3: Επιμορφωτικό υλικό για πρόγραμμα επαγγελματικής ανάπτυξης – Σχεδιασμός, Περιεχόμενο και Εφαρμογή / Training material for professional development course - Design, Content and Implementation), το οποίο έχει ήδη ολοκληρωθεί με την επιστημονική ευθύνη του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας. Εκτενέστερη αναφορά για το επιμορφωτικό υλικό και τις επιμορφωτικές δράσεις γίνεται σε επόμενη ενότητα (βλ. Ενότητα 3).
- «Σχεδιασμός και Κριτική Θεώρηση Προσαρμοσμένων Εκπαιδευτικών Δράσεων με παιδιά ΑιΑ» (ΠΠ4: Προσαρμοσμένες μαθησιακές δράσεις – κριτική θεώρηση-Adapted learning experience – critical overview) και «Σχεδιασμός Συμπεριληπτικών Μαθησιακών Εμπειριών» (ΠΠ5: Συμπεριληπτικές μαθησιακές εμπειρίες / Inclusive learning experiences). Με βάση τα αποτελέσματα της «Έκθεσης Επισκόπησης» και μετά τις επιμορφωτικές δράσεις που θα υλοποιηθούν στο πλαίσιο του Προγράμματος, οι

επαγγελματίες των μουσείων θα σχεδιάσουν προσαρμοσμένες εκπαιδευτικές δραστηριότητες για παιδιά ή/και νέους με ΑιΑ και για μικτές ομάδες παιδιών ή/και νέων με και χωρίς ΑιΑ (ΠΠ4 και ΠΠ5 αντίστοιχα). Για αυτόν τον σκοπό θα αναπτυχθούν συνεργασίες με σχολικές δομές και σχετικούς φορείς, ενώ ο ρόλος του επιστημονικού προσωπικού από την πλευρά των Πανεπιστημίων θα είναι υποστηρικτικός και συμβουλευτικός. Βασικό μεθοδολογικό πλαίσιο των παραπάνω δράσεων είναι η έρευνα δράσης και βασικές αρχές της και στοιχεία, όπως ο σχεδιασμός, η σύνδεση και η εφαρμογή της θεωρίας μέσω της πράξης, η ανάπτυξη συνεργασιών με άλλα άτομα, η συζήτηση και η ανταλλαγή απόψεων, ο αναστοχασμός, ο επανασχεδιασμός κ.λπ. (Ο' Hanlon, 1996).

- «Συγγραφή Οδηγού Καλών Πρακτικών» (ΠΠ6: Guide of best practices / Οδηγός καλών πρακτικών) που μπορεί να αποτελέσει έναυσμα για την ανάπτυξη αντίστοιχων πρακτικών και από άλλα μουσεία και χώρους πολιτιστικής αναφοράς.
- «Δράσεις διάχυσης των αποτελεσμάτων» (ΠΠ7: Dissemination / Διάχυση). Οι δράσεις διάχυσης των αποτελεσμάτων του Προγράμματος ΤοMIMEUS πραγματοποιούνται σε όλη τη διάρκεια του Προγράμματος με τη συμμετοχή όλων των εταίρων για τη διάδοση καλών πρακτικών, τον εμπλουτισμό της σχετικής έρευνας, βιβλιογραφίας και πρακτικής, τη δυνατότητα αξιοποίησης των αποτελεσμάτων και μετά τη λήξη του Προγράμματος και τη βιωσιμότητά του.

3. Ανάπτυξη επιμορφωτικού υλικού – Επιμορφωτικές δράσεις

για επαγγελματίες μουσείων στο πλαίσιο του Προγράμματος ΤοMIMEUS

3.1. Επιμόρφωση του προσωπικού των μουσείων σε θέματα αναπηρίας και προσβασιμότητας

Όπως προαναφέρθηκε, ένας βασικός στόχος του Προγράμματος ΤοMIMEUS είναι η επιμόρφωση του προσωπικού των μουσείων για την ενίσχυση της πρόσβασης των ατόμων με ΑιΑ. Το ζήτημα της επιμόρφωσης των επαγγελματιών μουσείων διαφορετικών ειδικοτήτων είναι κεντρικής σημασίας για τη γενικότερη επαγγελματική τους ανάπτυξη και την πραγμάτωση της αποστολής των μουσείων στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα (Ruge, 2011). Ειδικότερα, η επιμόρφωση του προσωπικού των μουσείων για θέματα αναπηρίας και προσβασιμότητας θεωρείται ότι θα πρέπει να αποτελεί βασικό άξονα της συνολικής πολιτικής προσβασιμότητας κάθε μουσείου με πολλαπλά οφέλη, όπως:

α. η καλύτερη κατανόηση των ατόμων με αναπηρίες και των αναγκών τους, η άμβλυση προκαταλήψεων και η προώθηση της κατάλληλης συμπεριφοράς και της εξυπηρέτησής τους (Καστρινάκη 2004· McGinnis 1999)

β. η απόκτηση ή και η επικαιροποίηση των γνώσεών τους αναφορικά με θεωρητικά αλλά και πρακτικά ζητήματα προσβασιμότητας (Αργυρόπουλος, Κανάρη & Χαμονικολάου, 2017· Partington-Sollinger & Morgan 2011)

γ. η ενδυνάμωση του προσωπικού των μουσείων, ώστε σε συνδυασμό με την επιστημονική και επαγγελματική τους γνώση και εμπειρία να μπορούν να σχεδιάζουν, να εφαρμόζουν και να εμπυχώνουν εκπαιδευτικά προγράμματα για άτομα με αναπηρίες και μικτές ομάδες ατόμων με και χωρίς αναπηρίες (Κανάρη & Αργυροπούλου, 2014· Κανάρη, 2015)

δ. η ενθάρρυνση για ανάληψη περισσότερων πρωτοβουλιών, αναζήτηση συνεργασιών και ανάπτυξη της πολιτικής προσβασιμότητας με πιο συστηματικό τρόπο (Partington-Sollinger & Morgan 2011) και γενικότερα η προώθηση ενός μουσείου για όλους (Coxall, 2006).

Με βάση τα παραπάνω, στο πλαίσιο του Προγράμματος ΤοMIMEUS προβλέπεται:

α. η ανάπτυξη επιμορφωτικού υλικού για θέματα προσβασιμότητας των ατόμων με ΑιΑ σε μουσεία, και

β. ο σχεδιασμός και η υλοποίηση επιμορφωτικών δράσεων για το προσωπικό των συμμετεχόντων μουσείων στο Πρόγραμμα.

Στις ενότητες που ακολουθούν περιγράφονται πιο αναλυτικά οι παραπάνω δράσεις.

3.1.1. Ανάπτυξη επιμορφωτικού υλικού για επαγγελματίες μουσείων

Η ανάπτυξη επιμορφωτικού υλικού για τους επαγγελματίες μουσείων αποτελεί κομβικής σημασίας δράση και Πνευματικό Προϊόν του ΤοMIMEUS, καθώς στηρίζεται αφενός στα δεδομένα της «Έκθεσης Επισκόπησης» (ΠΠ1) και αφετέρου αποτελεί τη βάση για τον σχεδιασμό των επόμενων δράσεων, όπως οι επιμορφωτικές δράσεις για το προσωπικό των συμμετεχόντων μουσείων και ο σχεδιασμός εκπαιδευτικών δράσεων για ομάδες ατόμων με ΑιΑ και για μικτές ομάδες ατόμων με και χωρίς ΑιΑ (ΠΠ4 και ΠΠ5 αντίστοιχα).

Για την ανάπτυξη του επιμορφωτικού υλικού εκτός από τα δεδομένα της «Έκθεσης Επισκόπησης» πραγματοποιήθηκε και έρευνα αναγκών του προσωπικού των μουσείων με χρήση ερωτηματολογίου. Το ερωτηματολόγιο διερευνούσε την εμπειρία τους από σχετικές δράσεις με άτομα με ΑιΑ, τις προτεραιότητες σε θέματα προσβασιμότητας και τις ανάγκες τους σε θέματα επιμόρφωσης. Οι διαφορετικές εμπειρίες των επαγγελματιών των μουσείων, τα σχόλια και οι προτάσεις τους ανέδειξαν ανάγκες και προτεραιότητες επιμόρφωσης που αφορούν:

α. τη γνώση των χαρακτηριστικών των ατόμων με ΑιΑ και ζητήματα εφαρμογής του Καθολικού Σχεδιασμού

β. τις υποδομές προσβασιμότητας και στον εξοπλισμό των μουσείων, και

γ. τον σχεδιασμό κατάλληλων και συμπεριληπτικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Τα παραπάνω αποτέλεσαν τη βάση για τον προσδιορισμό των στόχων του επιμορφωτικού υλικού αλλά και του περιεχομένου του.

Πιο συγκεκριμένα, στόχος του επιμορφωτικού υλικού είναι οι επαγγελματίες των μουσείων:

α. να κατανοήσουν την ετερογένεια του πληθυσμού των ατόμων με ΑιΑ

β. να προσδιορίζουν φραγμούς πρόσβασης και συμπερίληψης ατόμων με ΑιΑ σε μουσεία

γ. να γνωρίσουν τις αρχές του Καθολικού Σχεδιασμού και του Καθολικού Σχεδιασμού στη Μάθηση και να είναι σε θέση να τις εφαρμόζουν για την ενίσχυση της πρόσβασης στους χώρους των μουσείων και τον σχεδιασμό κατάλληλου υλικού και προγραμμάτων

δ. να γνωρίσουν τεχνολογίες που ενισχύουν την πρόσβαση ατόμων με ΑιΑ σε μουσεία, και

ε. να μπορούν να σχεδιάζουν συμπεριληπτικά εκπαιδευτικά προγράμματα για ομάδες ατόμων με και χωρίς ΑιΑ.

Ανάλογα, το περιεχόμενο του επιμορφωτικού υλικού διαρθρώνεται στους παρακάτω άξονες:

α. εισαγωγικά στοιχεία για τους στόχους του επιμορφωτικού υλικού και τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να αξιοποιηθεί κατά τη διάρκεια του Προγράμματος αλλά και μετά από αυτό

β. ενότητα με βασικές έννοιες, θεωρητικά μοντέλα και προσεγγίσεις για την ανάπτυξη συμπεριληπτικών πρακτικών

γ. ενότητα για τα χαρακτηριστικά των ατόμων με ΑιΑ, και

δ. ενότητα με βασικές παροχές και διευκολύνσεις προσβασιμότητας και τη σύνδεση θεωρίας και πράξης (Πίνακας 1).

Όπως φαίνεται και στον πίνακα που ακολουθεί, το επιμορφωτικό υλικό περιλαμβάνει αρχικά κάποια εισαγωγικά στοιχεία αναφορικά με τη διαδικασία ανάπτυξης του υλικού με βάση τη σχετική βιβλιογραφία και τα κυριότερα στοιχεία που προέκυψαν από τη μελέτη αναγκών του προσωπικού των μουσείων. Αναφέρονται οι βασικοί στόχοι του επιμορφωτικού υλικού και ο τρόπος που μπορεί να αξιοποιηθεί ως ένα περιεκτικό και εύχρηστο εργαλείο αλλά και ως θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση επιμορφωτικών δράσεων. Το επιμορφωτικό υλικό είναι εμπλουτισμένο και με άλλες πηγές, όπως σύνδεσμοι με παραδείγματα πρακτικών προσβασιμότητας και δράσεων διαφόρων μουσείων από την Ελλάδα και το εξωτερικό, σχετικά βίντεο και ανοιχτής πρόσβασης βιβλιογραφικές πηγές για περαιτέρω μελέτη, εφόσον κάποιος το επιθυμεί. Επιπλέον, περιλαμβάνει ενδεικτικές δραστηριότητες επεξεργασίας, εμβάθυνσης ή και αναστοχασμού πάνω στα βασικά θέματα που αναπτύσσονται στις ενότητες του υλικού. Τα παραπάνω μπορούν να αξιοποιηθούν και στην περίπτωση της εξ αποστάσεως υλοποίησης επιμορφωτικών δράσεων.

Στις επόμενες ενότητες του επιμορφωτικού υλικού αναπτύσσονται με τρόπο περιεκτικό ζητήματα σχετικά με τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν τα μουσεία στον 21ο αιώνα (ICOM/MDPP, 2018), τον αντίκτυπο του κοινωνικού μοντέλου αναπηρίας στα μουσεία (Argyropoulos & Kanari, 2015· Mousouri, 2007) καθώς και τον πολυδιάστατο χαρακτήρα της έννοιας της πρόσβασης (φυσική, αισθητηριακή, διανοητική, πολιτισμική, τεχνολογική, στάσεις / συμπεριφορές κ.λπ.) σε ένα μουσείο (Dodd & Sandell, 1998· Weisen, 2008). Ακολουθούν θέματα σχετικά με θεωρητικά μοντέλα, όπως ο Καθολικός Σχεδιασμός για τη δημιουργία ενός φιλικού και προσβάσιμου σε όλους δομημένου περιβάλλοντος (Mace, 1998), ο Καθολικός Σχεδιασμός στη Μάθηση (CAST, 2018), η Διαφοροποιημένη Διδασκαλία (Tomlinson, 2014) και η πολυαισθητηριακή μάθηση (Baines, 2008). Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι οι αρχές των παραπάνω θεωρητικών μοντέλων αποτελούν βασικά πλαίσια αναφοράς και στον χώρο των μουσείων για την πρόσβαση, την ανάπτυξη συμπεριληπτικών πρακτικών και πολυαισθητηριακών περιβαλλόντων μάθησης και εμπειρίας (Rappolt-Schlichtmann & Daley, 2013· Shepherd, 2009).

Η επόμενη ενότητα εστιάζει στα άτομα με ΑιΑ με έμφαση στο στοιχείο της ετερογένειας. Επεξηγούνται με απλό και κατανοητό τρόπο ζητήματα, όπως η λειτουργία της αντίληψης, η αισθητηριακή πρόσβαση, η επικοινωνία, τα γλωσσικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά – για την περίπτωση των Κ/κωφών και βαρήκων ατόμων – και γενικότερα οι εκπαιδευτικές και κοινωνικές τους ανάγκες (Αργυρόπουλος, 2011· Nikolaraizi, 2007· Νικολαραϊζή, 2017). Επίσης, εκτός από τα άτομα με αναπηρία όρασης και τα Κ/κωφά και βαρήκοα άτομα, παρουσιάζονται ζητήματα και για περιπτώσεις ατόμων με πολλαπλές αναπηρίες και τυφλοκώφωση (Αργυρόπουλος, 2011· Dammeyer, 2014). Η ενότητα αυτή ολοκληρώνεται με μια σειρά προτάσεων για την ενίσχυση της πρόσβασης σε τρεις βασικούς άξονες, και συγκεκριμένα:

α. στον χώρο του μουσείου

β. στις συλλογές, και

γ. στην ενδυνάμωση της πρόσβασης και της συμμετοχής των ατόμων με ΑιΑ με την αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών και της υποστηρικτικής τεχνολογίας (Argyropoulos & Ravenscroft, 2019· Carrizoza, Sheehy, Rix, Seale & Hayhoe, 2020).

Η τελευταία ενότητα του επιμορφωτικού υλικού επικεντρώνεται στη σύνδεση της θεωρίας και της πράξης, παρουσιάζοντας συγκεκριμένα παραδείγματα προσβασιμότητας αναφορικά με τους τρεις παραπάνω άξονες.

Πίνακας 1: Δομή και περιεχόμενο του επιμορφωτικού υλικού για την επιμόρφωση επαγγελματιών μουσείων

Εισαγωγικά στοιχεία για το επιμορφωτικό υλικό	Διαδικασία ανάπτυξης επιμορφωτικού υλικού Στόχοι του επιμορφωτικού υλικού Τρόπος αξιοποίησης του επιμορφωτικού υλικού
Ενότητα I : Εισαγωγή, Έννοιες κλειδιά και θεωρητικό πλαίσιο του επιμορφωτικού υλικού	Ο κοινωνικός και εκπαιδευτικός ρόλος των μουσείων Το κοινωνικό μοντέλο αναπηρίας Πρόσβαση και προσβασιμότητα Καθολικός Σχεδιασμός Καθολικός Σχεδιασμός στη Μάθηση Διαφοροποιημένη Διδασκαλία Πολυαισθητηριακή Μάθηση
Ενότητα II : Άτομα με Αισθητηριακές Αναπηρίες	Ορισμοί Ετερογένεια του πληθυσμού των ατόμων με ΑιΑ Βασικά χαρακτηριστικά και συχνές παρανοήσεις Εκπαιδευτικές και κοινωνικές ανάγκες Εξειδικευμένες υπηρεσίες Τρόποι αντιμετώπισης των διαφορετικών φραγμών
Ενότητα III : Γεφυρώνοντας τη θεωρία και την πράξη	Χώρος - Αντίληψη του χώρου - Προσανατολισμός - Κινητικότητα Μέσα πρόσβασης στις μουσειακές συλλογές Υποστηρικτική Τεχνολογία

3.1.2. Σχεδιασμός επιμορφωτικών δράσεων στο πλαίσιο του Προγράμματος ΤοMIMEUS

Όπως προαναφέρθηκε, στο πλαίσιο του ΤοMIMEUS προβλέπεται η υλοποίηση επιμορφωτικών δράσεων για το προσωπικό των μουσείων. Συνολικά, προβλέπεται να πραγματοποιηθούν δύο επιμορφωτικές δράσεις διάρκειας 5 ημερών η καθεμία και στις οποίες θα συμμετέχουν επαγγελματίες και από τα τέσσερα μουσεία που μετέχουν στο Πρόγραμμα. Οι επιμορφωτικές δράσεις σχεδιάζεται να πραγματοποιηθούν στις πόλεις ClujNapoca (Ρουμανία) και στην Αθήνα. Το επιμορφωτικό υλικό που δημιουργήθηκε θα αποτελέσει το βασικό μεθοδολογικό πλαίσιο και την οργάνωση της επιμόρφωσης θα αναλάβουν τα μέλη των επιστημονικών ομάδων των Πανεπιστημίων των αντίστοιχων χωρών (Πανεπιστήμιο BabesBolyai και Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας).

Με βάση το επιμορφωτικό υλικό, τις προτεινόμενες δραστηριότητες αλλά και άλλες που μπορούν να υλοποιηθούν, θα επιδιωχθεί όχι μόνο η ενημέρωση των συμμετεχόντων επαγγελματιών σε θέματα αναπηρίας, ατόμων με ΑιΑ και προσβασιμότητας αλλά και η ενεργητική συμμετοχή τους. Οι συμμετέχοντες, με βάση τα χαρακτηριστικά κάθε μουσείου στο οποίο εργάζονται (χώρος, είδος συλλογής, εκπαιδευτικές δράσεις κ.λπ.) και τις ανάγκες τους, θα έχουν την ευκαιρία να αποκτήσουν γνώσεις ή/και να επικαιροποιήσουν τις γνώσεις τους, να αναστοχαστούν πάνω σε πρακτικές που ήδη εφαρμόζουν, να προσδιορίσουν

πιθανούς φραγμούς στα μουσεία που εργάζονται, να προτείνουν λύσεις, να ανταλλάξουν γνώσεις, εμπειρίες, ιδέες και προβληματισμούς κ.λπ. Ανώτερος σκοπός είναι η ενδυνάμωσή τους, ώστε να δουν στην πράξη συγκεκριμένες εφαρμογές, να είναι σε θέση να σχεδιάζουν υλικό και προγράμματα κατάλληλα για άτομα με ΑιΑ, να συμβάλλουν στην ενίσχυση της προσβασιμότητας, αλλά και να λειτουργήσουν πολλαπλασιαστικά, μεταφέροντας τη γνώση και την εμπειρία τους σε άλλους επαγγελματίες των μουσείων στα οποία εργάζονται.

4. Συζήτηση

Τα μουσεία δεν είναι «διαχρονικές οντότητες» αναλλοίωτες στο χρόνο αλλά κοινωνικοί θεσμοί που αλλάζουν και καλούνται να ανταποκριθούν στις συνθήκες της κοινωνίας και της εποχής μέσα στην οποία ιδρύονται και λειτουργούν (Νάκου, 2001: 112). Το μουσείο του 21^{ου} αιώνα μεταμορφώνεται ολοένα και περισσότερο σε έναν χώρο με πολυδιάστατο ρόλο που θα πρέπει να συμπεριλαμβάνει όλους χωρίς αποκλεισμούς και να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις και τις προκλήσεις της σύγχρονης κοινωνίας (Black, 2012· Coxall, 2006). Τα άτομα με αναπηρίες έχουν δικαίωμα να απολαμβάνουν τα πολιτιστικά αγαθά και να συμμετέχουν ισότιμα σε όλους τους κοινωνικούς τομείς συμπεριλαμβανομένου και του πολιτισμού (UN, 2006). Στο πλαίσιο αυτό, τα μουσεία θα πρέπει να αναπτύξουν πρακτικές όχι μόνο άμβλυνσης φραγμών πρόσβασης αλλά και παροχής ποιοτικών εμπειριών (Warner, 2013).

Το Πρόγραμμα ΤοMIMEUS εστιάζει στα άτομα με ΑιΑ και στηρίζεται σε διεθνείς συμβάσεις για την προάσπιση των δικαιωμάτων των ατόμων με αναπηρίες (UN, 2006) και στο κοινωνικό μοντέλο αναπηρίας που τονίζει τη σημασία της άρσης κοινωνικών φραγμών που παρεμποδίζουν την πλήρη και ισότιμη κοινωνική συμμετοχή τους (Oliver, 1990). Παράλληλα, συμπληρώνει και διευρύνει άλλα παρόμοια προγράμματα και πρωτοβουλίες δίνοντας έμφαση στην ανάπτυξη συμπεριληπτικών πρακτικών που επιτρέπουν στα άτομα με ΑιΑ να έχουν πρόσβαση στους χώρους και στις συλλογές των μουσείων αλλά και να συμμετέχουν σε δράσεις μουσείων στο πλαίσιο διαφορετικών ομάδων. Για την επίτευξη των παραπάνω θα πρέπει να χρησιμοποιούνται ποικίλα μέσα, να παρέχονται ποικίλες διευκολύνσεις προσβασιμότητας, να αξιοποιούνται οι νέες τεχνολογίες και να εφαρμόζονται παιδαγωγικές πρακτικές που επιτρέπουν την απόκτηση ποιοτικών μαθησιακών και κοινωνικών εμπειριών σε όλους. Σε κάθε περίπτωση η εφαρμογή των αρχών του Καθολικού Σχεδιασμού (Mace, 1988) και του Καθολικού Σχεδιασμού στη Μάθηση (CAST, 2018), δημιουργεί ένα περιβάλλον που διευκολύνει όλους τους ανθρώπους και παρέχει διαφορετικές ευκαιρίες πρόσβασης και προσέγγισης των εκθεμάτων μέσω ποικίλων και πολυαισθητηριακών πρακτικών εμπλουτίζοντας την εμπειρία όλων. Εξίσου αναγκαία είναι η ανάπτυξη συνεργειών και δικτύων συνεργασίας αλλά και η διεπιστημονικότητα, στοιχεία που αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά του Προγράμματος ΤοMIMEUS σε όλες τις δράσεις και τα αντίστοιχα Πνευματικά Προϊόντα.

Το Πρόγραμμα ΤοMIMEUS επενδύει στην επιμόρφωση των επαγγελματιών των μουσείων με στόχο της ενδυνάμωσή τους προς όφελος της ανάπτυξης μιας συστηματικής πολιτικής προσβασιμότητας σε διαφορετικά επίπεδα και λειτουργίες του μουσείου. Η ανάπτυξη κατάλληλου υλικού, η αξιοποίηση νέων τεχνολογιών που δίνουν διαρκώς νέες δυνατότητες πρόσβασης και συμμετοχής, η ανάπτυξη συμπεριληπτικών προγραμμάτων και δράσεων, ο αναστοχασμός και η αξιολόγησή τους με στόχο τη συνεχή βελτίωση και διεύρυνσή τους και η αναζήτηση συνεργασιών είναι μερικά από τα κύρια οφέλη της επιμόρφωσης των επαγγελματιών των μουσείων. Η δυνατότητα των μελών του προσωπικού των μουσείων να λειτουργήσουν πολλαπλασιαστικά στους χώρους που εργάζονται

προσδίδει ακόμη μεγαλύτερη προοπτική βιωσιμότητας και πέρα από τη λήξη του Προγράμματος ToMIMEUS.

Η πρωτόγνωρη πραγματικότητα που έχει διαμορφωθεί λόγω της εξέλιξης της πανδημίας COVID-19 ανέστειλε τις διά ζώσης επιμορφωτικές δράσεις. Παρά τις δυσκολίες που υπάρχουν τα αποτελέσματα του Προγράμματος ToMIMEUS, όταν αυτά ολοκληρωθούν, αναμένεται να έχουν σημαντικό αντίκτυπο σε διαφορετικά επίπεδα: σε επίπεδο ακαδημαϊκό / επιστημονικό μέσα από τον εμπλουτισμό της ελληνικής και διεθνούς έρευνας και εμπειρίας, σε επίπεδο μουσείου με τον σχεδιασμό και την υλοποίηση κατάλληλου υλικού και προγραμμάτων, σε ατομικό επίπεδο μέσα από την ενίσχυση των δεξιοτήτων και των γνώσεων των επαγγελματιών μουσείων καθώς και σε ευρύτερα εκπαιδευτικό, κοινωνικό και πολιτισμικό επίπεδο μέσα από τη διάδοση καλών πρακτικών. Τελικοί αποδέκτες είναι τα άτομα με ΑιΑ και η προσωπική και κοινωνική τους ενδυνάμωση μέσα από την παροχή ίσων ευκαιριών συμμετοχής στον πολιτισμό με νόημα για τους ίδιους και για την ποιότητα της ζωής τους.

Ευχαριστίες

Το πρόγραμμα ToMIMEUS: Towards a Multisensory and Inclusive Museum for Individuals with Sensory Disabilities (No: 2019-1-RO01-KA202-063245) χρηματοδοτείται από το Erasmus+ Programme της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Argyropoulos, V. & Kanari, C. (2015). Re-imagining the museums through “touch”: Reflections of individuals with visual disability on their experience of museum- visiting in Greece. *ALTER, European Journal of Disability Research*, 9, 130-143.
- Argyropoulos, V. & Ravenscroft, J. (2019). Assisting people with vision impairments through technology. In A. Tatnall (Ed.), *Encyclopedia of Education and Information Technologies* (pp. 1-10). Cham: Springer Nature.
- Baines, L. (2008). *A teacher's guide to multisensory learning. Improving literacy by engaging the senses*. Alexandria, VA: ASCD.
- Black, G. (2012). *Transforming museum in the twenty first century*. London: Routledge.
- Candlin, F. (2003). Blindness, art and exclusion in museums and galleries. *Journal of Art and Design Education*, 22(1), 100-110.
- Carrizoza, H.G., Sheehy, K., Rix, J., Seale, J. & Hayhoe, S. (2020). Designing technologies for museums: Accessibility and participation issues. *Journal of Enabling Technologies*, 14(1), 33-39.
- CAST (2018). Universal Design for Learning Guidelines version 2.2. Ανακτήθηκε 9/12/2020 από <http://udlguidelines.cast.org>
- Coxall, H. (2006). Open minds: Inclusive practices. In H. H. Genoways (Ed.), *Museum philosophy for the twenty-first century* (pp. 139-149). United States: Altamira Press.
- Dammeyer, J. (2014). Deaf blindness: A review of the literature. *Scandinavian Journal of Public Health*, 42, 554–562.
- Dodd, J. & Sandell, R. (1998). *Building Bridges. Guidance for museums and galleries on developing audiences*. London: Museums and Galleries Commission.
- Hansen, A. (2014). The heritage learning framework and the heritage learning outcomes. In D. Christidou (Ed.), *Implementing heritage learning outcomes* (pp. 7-24). Östersund: JamtliFörlag, Fornvårdaren 37.

- ICOM/MDPP (2018). Report and Recommendations. Ανακτήθηκε 14/12/2020 από <https://cutt.ly/dhAh1uo>
- Kanari, H. & Argyropoulos, V. (2014). Museum educational programmes for children with visual disabilities. *The International Journal of the Inclusive Museum*, 6(3), 13-26.
- Mace, R. (1988). *Universal design: housing for the lifespan of all people*. Rockville, MD: Department of Housing and Urban Development.
- McGinnis, R. (1999). The disabling society. In E. Hooper-Greenhill (Ed.), *The educational role of the museum* (pp. 278-287). London: Routledge.
- Moussouri, T. (2007). Implications of the social model of disability for visitor research. *Visitors Studies*, 10(1), 90-106.
- Nikolarazi, M. (2007). Analysing the concept of deaf identity. *Hellenic Journal of Psychology*, 4, 185-204.
- Nikolarazi, M., Kanari, C. & Marschark, M. (2020). Tickets for the inclusive museum: Accessible opportunities for nonformal learning by Deaf and hard of hearing individuals. In M. Marschark & H. Knoors (Eds), *The Oxford handbook in deaf studies in learning and cognition* (pp.391-406). N.Y.: Oxford University Press.
- O'Hanlon, C. (1996). Why is action research a valid basis for professional development? In R. McBride (Ed.), *Teacher education policy: Some issues arising from research and practice* (pp.179-191). London: Falmer Press.
- Oliver, M. (1990). *The politics of disablement*. London: Macmillan.
- Partington-Sollinger, Z. & Morgan, A. (2011). *Shifting Perspectives. Opening up museums and galleries to blind and partially sighted people*. CultureLink. MLA, RNIB. London: RNIB.
- Reich, C., Lindgren-Streicher, A., Beyer, M., Levent, N., Pursley, J. & Mesiti, L.A. (2011). *Speaking out on art and museums: A study on the needs and preferences of adults who are blind or have low vision*. Report. Museum of Science, Boston & Art Beyond Sight. Ανακτήθηκε 12/12/2020 από <https://cutt.ly/hhAh8gB>
- Rappolt-Schlichtmann, G. & Daley, S.G. (2013). Providing access to engagement in learning: the potential of Universal Design for Learning in museum design. *Curator, The Museum Journal*, 56, 307-321.
- Ruge, A. (2011). Professors and practitioners – Theory and practice. In J. Legget (Ed.), *Staff and training in regional museums* (pp. 19-22). ICR & ICTOP. Paris: ICOM. Ανακτήθηκε 2/12/2020 από <https://cutt.ly/rhAh4JR>
- Shepherd, H. (2009). Inclusion and museums: Developing inclusive practice. *British Journal of Special Education*, 36(3), 140-145.
- Tomlinson, C. A. (2014). *The differentiated classroom: Responding to the needs of all learners* (2nd ed.). Alexandria, VA: ASCD.
- United Nations (1948). Universal declaration of human rights. Ανακτήθηκε 1/12/2020 από <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>
- United Nations (2006). *Convention on the rights of persons with disabilities. Optional protocol to the Convention*. Ανακτήθηκε 1/11/2020 από <https://cutt.ly/8hAh5mk>
- Wapner, J. (2013). Mission and low vision: A visually impaired museologist's perspective on inclusivity. *Disability Studies Quarterly*, 33(3). Ανακτήθηκε 11/12/2020 από <https://dsq-sds.org/article/view/3756/3290>
- Weisen, M. (2008). How accessible are museums today? In H. J. Chatterjee (Ed.), *Touch in museums. Policy and practice in object handling* (pp. 243-252). Oxford-New York: BERG.

- Westerhoff, B. (2017). *Increasing accessibility services for D/deaf and hard of hearing individuals in American museums*. Master Thesis. Marist College. Florence, Italy. Ανακτήθηκε 2/12/2020 από <https://cutt.ly/6hAjqiD>
- Αργυρόπουλος, Β. (2011). Η εκπαίδευση παιδιών με σοβαρά προβλήματα όρασης: ερευνητική και πρακτική προσέγγιση στο χώρο διδασκαλίας. Στο Σ. Παντελιάδου & Β. Αργυρόπουλος (Επιμ.), *Ειδική Αγωγή. Από την έρευνα στη διδακτική πράξη* (σσ. 31-34). Αθήνα: Πεδίο.
- Αργυρόπουλος, Β., Κανάρη, Χ. & Χαμονικολάου, Σ.Λ. (2017). Επιμορφωτικές δράσεις σε θέματα προσβασιμότητας ατόμων με αναπηρία σε μουσεία και αρχαιολογικούς χώρους: Μια μελέτη περίπτωσης. *Online International Journal MuseumEdu*, 5, 35-53.
- Κανάρη, Χ. (2015). *Μουσεία και άτομα με ολική ή μερική απώλεια όρασης: Ζητήματα πρόσβασης και αξιοποίησης μουσείων στην εκπαίδευση των παιδιών με σοβαρά προβλήματα όρασης*. Διδακτορική Διατριβή. Βόλος, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Ανακτήθηκε 2/12/2020 από <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/36292>
- Κανάρη, Χ. (υπό δημοσίευση). Θεωρητικές αρχές σχεδιασμού και εφαρμογές διαφοροποιημένων εκπαιδευτικών προγραμμάτων σε μουσεία για άτομα με αναπηρία. *Πρακτικά Δημερίδας «Πολιτισμός για όλους. Μουσεία και μνημεία χωρίς αποκλεισμούς»*. Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού.
- Καστρινάκη, Κ. (2004). Επιμόρφωση προσωπικού υποδοχής σε μουσεία και πολιτιστικούς χώρους. Στο Α. Τσιτούρη (Επιμ.), *Πρόσβαση ατόμων με αναπηρία σε χώρους πολιτισμού και αθλητισμού. Πρακτικά Συνεδρίου. Θεσσαλονίκη 30/10-1/11/2003* (σσ. 238-241). Αθήνα: ΥΠΠΟ.
- Μπούνια, Α. (2015). *Προσεγγίζοντας διαφορετικές κοινότητες: Δράσεις κοινωνικής ένταξης, διαπολιτισμικής αγωγής και διεύρυνσης της προσβασιμότητας για εμποδιζόμενα άτομα*. Στο Ν. Νικονάνου (Επιμ.), *Μουσειακή μάθηση και εμπειρία στον 21ο αιώνα* (σσ. 127-147). ΣΕΑΒ. Ανακτήθηκε 2/12/2020 από <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/717>
- Νάκου, Ει. (2001). *Μουσεία: εμείς, τα πράγματα και ο πολιτισμός*. Αθήνα: Νήσος.
- Νικολαράϊζη, Μ. (2017). Η πρόσβαση και η συμμετοχή των κωφών και βαρήκων επισκεπτών σε χώρους πολιτισμού: Η περίπτωση των μουσείων. *Online International Journal MuseumEdu*, 5, 55-66.